

KOLEDARČEK (MS 160) V LJUBLJANSKI NARODNI IN UNIVERZITETNI KNJIŽNICI

Nataša Golob, Ljubljana

V Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani je kot Ms 160 vpisan zložljiv žepni koledarček, ki je 101 cm dolg in 10 cm širok pergamentni trak, a ga zloženega v kvadrate, velike približno $4,9 \times 5,2$ cm objame vsaka dlan. V starejši literaturi je zaznamovano, da je po mnenju Petra Radicsa pripadal knjižnici samostana v Bistri, ki je bil razpuščen leta 1782, vendar ni nikjer zapisano, kako je koledarček prišel v NUK, saj v prevzemnih seznamih ni imenovan. Od Milkowicza dalje je opisno opredeljen kot »renski koledar«, kar sicer ni povsem zgrešeno, prav gotovo pa ni dovolj natančno.¹ To oznako sem še pred nedavnim uporabila tudi sama,² Jaro Dolar pa se je v spremni besedi k faksimilirani izdaji koledarja oznaki izognil, vendar je zapisal, da »kažejo imena Olaf, Odulfus, Pontianus in Lambert, ki jih drugi koledarji ne omenjajo vedno, nekam na sever ali severozahod. Morda je prišel k nam zaradi zvez, ki so jih imeli Habsburžani na Nizozemskem.«³ Ko so v Koledarju Mohorjeve družbe za leto 1965 uporabili naše miniature za opremo publikacije, se Jože Dolenc ob vprašanjih stila in porekla tega rokopisa ni posebej ustavljal, je pa prispeval širok kulturnozgodovinski oris obdobja, v katerem je nastal.⁴ Tehten pa je prispevek Jožeta Stabéja, zlasti zaradi kritične analize starejših zapisov in zaradi opozorila na nekaj koledarjev s konca 14. stoletja, ki imajo podobno kompozicijsko in kro-

¹ F. Kosmač, Rokopisi ljubljanske bukvarnice, *Slovenski glasnik*, IX, 1863, p. 287. Wladimir Milkowicz, Ein Taschenkalender aus dem Jahre 1415 respective 1054, *Mittheilungen der k. k. Central-Commission*, XVI, 1890 (od tu citirano: Milkowicz: *Ein Taschenkalender*), pp. 53–61. Milko Kos — France Stelè: *Srednjeveški rokopisi v Sloveniji*, Ljubljana 1931 (od tod citirano Kos — Stelè: *Srednjeveški rokopisi*), pp. 114–116; slike št. 24–26.

² Nataša Golob: *Dvanajstero mesecev: Povezave in ikonografija likovnih in literarnih ciklov od pozne antike do renesanse*, Ljubljana 1985 (od tod citirano Golob: *Dvanajstero mesecev*), pp. 41, 55, 83. Povsod ga imenujem »Renski žepni koledarček«, torej tako, kot se je ustalilo v strokovni praksi.

³ Jaro Dolar: *Koledarček iz leta 1415. Faksimile*. Ljubljana 1986 (od tu citirano Dolar: *Koledarček*), s. p.

⁴ -nc (Jože Dolenc), Zapisek ob opremi letošnjega koledarja, *Koledar Mohorjeve družbe za navadno leto 1965*, Celje 1964 (od tod citirano Dolenc: *Zapisek*), pp. 28–31, slike na str. 5, 7, 9, 11, 13, 15, 17, 19, 21, 23, 25, 27.

nometrično zasnovano kot ljubljanski koledar.⁵ Naj poudarim, da so vsi avtorji namenili res veliko pozornosti računanju let in značilnostim »večnega koledarja«, ki velja *ab origine mundi* in Milkowiczevi matematični izpeljavi kronometra, ki temelji na predlogi za leto 1054. Vendar pa se je avtorjem izmaknilo nekaj podatkov iz svetniškega dela tega koledarja, ki s svojo posebno govorico o patrocinijih, praznikih in lokalnih legendah pomagajo določati poreklo tega koledarja, nenavadno pa je tudi to, da so bila opravila v posameznih mesecih večkrat napačno razumljena.

Priznati je treba, da ob sijajnih iluminiranih rokopisih z začetka 15. stoletja naš koledarček kar zbledi, saj je slikarsko skromno delo. Vendar je izjemno zanimiv spomenik, po obliki in vlogi je danes med že kar redkimi primerki tega tipa poznosrednjeveških koledarjev. Iz istega časa je znanih neprimerno več imenitnih, naročnikom iz aristokratskih vrhov namenjenih koledarjev in drugih kronometrov, tudi zapletenih komputističnih predlog, medtem ko predvsem za praktičnega meščanskega uporabnika izdelanih pripomočkov, ki bi predstavljali zapuščino »Briefmalerjev«, skoraj ni več.

Trije kulturni tokovi so se zlili v tem miniaturnem delu: flamsko-brabantska tradicija v oblikovanju svetniškega dela in v ponazoritvi opravil skozi dvanajstero mesecev, reminiscence na neko bizantinsko predlogo in prispevek že meščanstvu pripadajočega miniaturista.

1. V razpravi Milka Kosa in Franceta Steleta so upodobitve na posameznih poljih koledarja le poimenovane, tudi Dolar v komentarju o njih skoraj ne govori. Besede, da so v koledarju zapisana imena praznikov in svetnikov ter naslikane doprsne figure ali simboli na kvadratih vsakega meseca,⁶ so tolikanj skope, da seveda nič ne povedo o posebnostih tega koledarja, zato navajam izpis svetnikov. Vsak mesec ima na notranji, rekto strani koledarskega traku po dve, vodoravno povezani polji (sl. 25—27).

V januarju so zaznamovani: 1. praznik obrezovanja (*Circūcisiō*, mistično jagnje), 6. Poklon (*Ephia*, tri krone), 13. sv. Poncijan (*ponciā*, doprsje), 20. sv. Fabijan (*Fab*) in sv. Boštjan (*Seb*), dve doprsji, povezani s črto), 21. sv. Neža (*ag*), doprsje s palmovo vejo), sv. Vincenc (*Vinceti*, doprsje), 25. spreobrnjenje sv. Pavla (*pauli*, meč).

Februar: 2. praznik Marijinega očiščevanja (*Marie*, sveča in Marija kot kraljica), 3. sv. Blaž (*Blasii*, doprsje z mitro in rogom v ustih), 4. sv. Agata (*aghatē*, doprsje, zraven odrezane dojke), 10. sv. Sholastika (*Scol*), čevelj in opatovska palica, brez doprsne podobe), 14. sv. Valentin (*Valētini*, doprsje sredi zelenih, olistanih vej), 22. praznik cathedrae Petri (*petri*, ključ), 24. sv. Matija (*Mathie*, doprsje, ob njem sekira).

Marec: 12. sv. Gregor Veliki (*Gregorii*, doprsje in sistrum -?), 17. sv. Jedert (*Gertrudiss*, doprsje), 17. (opatovska palica, s katere visi miš, ime ni zapisano, je pa s črto povezano do linije sv. Jedert), 21. sv. Benedikt (*Benedicti*, blagoslavlajoča roka pred nimbom), 25. praznik Marijinega oznanjenja (*annūciatio Marie*, angel in Marija, povezana s črto).

⁵ Jože Stabéj, Rokopisni koledar iz leta 1415 in njegovi vrstniki, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, n. v. 4 (XXXIX), 1968 (od tod citirano Stabéj: *Rokopisni koledar*), pp. 137—144.

⁶ Kos — Stelè: *Srednjeveški rokopisi*, p. 114. Dolar: *Koledarček*, s. p.

April: 4. sv. Ambrož (*ambrosii*, škofovska palica in dvoročajni vrč, stoječ na treh nogah — krstilnik), 14. sv. Tiburcij (*tiburcii*, doprsje s knjigo), 20. sv. Viktor (*Victoriss*, ščit z belim križem na rdečem polju), 23. sv. Jurij (*Georgii*, doprsje vojščaka v čeladi, s sulico in križevim ščitom), sv. Marko evangelist (*Martij ew'*, nimbiran lev).

Maj: 1. apostola Filip in Jakob (*phi & Jacobi*, dve doprsji, obakraj palmovi veji), 3. najdenje sv. Križa (*Crucis*, brabantki križ), 6. mučeništvo sv. Janeza ev. (*Johiss*, svetnik v kotlu), 12. sv. Pankracij (*pancracii*, doprsje s krono), 13. sv. Servacij (*Seruass*, doprsje z mitro in škofovsko palico), 25. sv. Urban (*Vrba*, svetnik s tiaro in papeškim križem).

Junij: 5. sv. Bonifacij (*Bonif'*, škofovska palica in okrogel predmet — kruh?), 11. sv. Barnaba (*B'nabe*, bradat mož s plamenčkom na dlani), 12. sv. Odulfus (*Odulfi*, doprsje s posodo oz. krstilno skledo), 15. sv. Vid (*Viti*, ogrinjalo s kapuco), 24. rojstvo sv. Janeza Krstnika (*Johiss*, mistično jagnje pred rdečim ozadjem), 25. sv. Eligij (*Eligii*, kladivce), 29. apostola Peter in Pavel (*petri pauli*, ključ in meč, povezana s črto).

Julij: 3. (neverni) sv. Tomaž (*thome*, prst na krvaveči rani), 4. sv. Martin iz Toursa (*Mtini*, škof s kelihom), 13. sv. Marjeta (*Mgrete*, svetnica s križem), 15. slovo apostolov (*apol'oř*, štiri nimbirane glave), 22. sv. Marija Magdalena (*MagDal'*, svetnica s posodico z mazili), 23. sv. Jakob starejši (*Jacobi*, svetnik s palico in na njej privezano peregrino), 29. sv. Olaf (*Olau*, krona s sekiro).

Avgust: 1. Verige sv. Petra (*petri*, ključ), 3. najdenje sv. Štefana (*Stephi*, doprsje), 10. sv. Lovrenc (*laurenti*, za doprsjem so rešetke), 15. Marijino vnebovzetje (*Marie*, doprsje), 24. sv. Jernej (*btolomei*, doprsje z nožem), 29. sv. Janez Krstnik (*Johanniss*, doprsje s poprek postavljenim mečem).

September: 1. sv. Egidij (*Egidij*, škofovska palica in puščica), 8. Marijino rojstvo (*Marie*, doprsje), 14. povzdignjenje sv. Križa (*Crucis*, brabantki križ), 17. sv. Lambert (*lambti*, doprsna podoba škofa, zraven jelen), 21. sv. Matej (*Mathei*, angel), 29. sv. Mihael (*michael'*, tehtnica).

Oktober: 1. sv. Bavo (*Bauo*, nadškofovsko palica in grb), 4. sv. Frančišek Asiški (*frācisci*, doprsje, svetnik kaže stigmatizirane dlani), 9. sv. Dionizij (*Dionisii*, doprsje s škofovsko mitro), 16. sv. Gal (*Galli*, škofovska palica in podolgovat predmet, verjetno štruca kruha), 18. sv. Luka (*luce*, nimbiran voliček), 21. enajst tisoč devic (*xi. virg.*, dve ženski doprsji), 28. sv. Simon Zelot (*Symoīs*, ladja).

November: 1. in 2. Vsi svetniki in vernih duš dan (*Omnī Stōr.*, več obrazov v stolpasti arhitekturi — kapeli — in prostoru — veselju — ki ima na vrhu krono), 11. sv. Martin (*Mtini*, doprsje škofa s kelihom), 13. (škofovska palica, nad njo ni imena), 22. sv. Brigita (*brixi*, doprsje s sidrom), 24. sv. Cecilija (*Cecilie*, doprsje), 25. sv. Katarina (*de. kat'*, doprsje s kolesom), 30. sv. Andrej (*andree*, križ).

December: 1. sv. Eligij (*Eligii*, doprsje škofa s kladivcem), 4. sv. Barbara (*b'bare*, stolp), 6. sv. Miklavž (*nicol'*, škofovska palica), 8. praznik brezmadežnega spočetja (*M.*, doprsje), 13. sv. Lucija (*lucie*, bakla s kresilom), 21. sv. Tomaž (*thoe*, prst na rani), 25. Kristusovo rojstvo (*nat.*, dete na odeji), 26. sv. Štefan (*Stephi*, doprsje s kamni v roki), 27. sv. Janez (*Joh*, orel z nimbom), 28. smrt nedolžnih otročičev (*Inn*, nimbirana glava pred mečem).

V tem seznamu so naštetna imena nekaterih svetnikov, ki se v glavnih krščanskih koledarjih ne pojavljajo, v martirologijih jih ne bi našli na prvih mestih, zvečine pa napisane na četrtem ali petem mestu, kot je običajno za svetnike, ki imajo veljavo v ožjih, področnih mejah; to so svetniki, ki opozarjajo, da so iz krajev med severovzhodno Francijo in utrechtško diecezo:

— sv. Poncijan iz Spoleta je dobil domovinsko pravico v Utrechtu, kamor so v 10. stoletju prenesli njegove relikvije;

— sv. Jedert oz. Gertruda je bila hči Pipina st., v Nivellesu pa je ustanovila samostan, ki je bil v visokem srednjem veku pomembno kulturno, ne samo versko središče;

— sv. Servacij je bil škof v Maastrichtu in skrinjica z njegovimi relikvijami cilj mnogih romarjev;

— sv. Bonifacij je bil misijonar v Friziji in so ga ubili blizu Utrechta;

— sv. Odulfus je bil tudi utrechtški svetnik, kanonik in misijonar;

— relikvije sv. Barnabe so hranili v Namurju in Tournaiju;

— sv. Eligij, ki ga pomnimo kot zlatarskega mojstra s klavdincem, je bil doma iz bližine kraja Limoges, sicer pa škof v Noyonu in Tournaiju; misijonaril je po Flandriji in risar našega koledarja je njegovo ime zapisal dvakrat, na praznik prenosa relikvij in na obletnico škofovske posvetitve;

— sv. Olaf II. je bil norveški kralj in k njegovemu grobu v Trondheimu so se odpravljali mnogi romarji iz nemških in flamskih krajev;

— sv. Lambert je bil iz Maastrichta; živel je v Stavelotu in bil umorjen v Liègu, njegove legende in kulta pa skozi ves srednji vek ni v teh krajih zasenčil noben drug svetnik;

— sv. Bavo je bil menih v Gentu;

— sv. Brigita ali Birgit Švedska (ki bi ji avtor koledarja moral vpisati praznik na 7. november, dan kanonizacije), je bila zavetnica romarjev: ko se je vračala iz Santiaga de Compostelle, je v teh krajih ustanovila več samostanov in cerkva.

Iz krajev v severnem Porenju so izbrani tudi nekateri svetniki, ki so bili znani in čaščeni tudi ob Mozeli, npr. sv. Viktor iz Xantna in enajst tisoč devic, spremljevalk sv. Uršule. Ne dà se odgovoriti na vprašanje, praznik katerega svetnika je koledarnik želel vpisati 16. ali 17. marca, ko je postavil le škofovsko palico in nerodno potegnil črto, za ime pa ni imel več prostora: 16. marca bi bržkone obhajali praznik sv. Heriberta, takrat slavnega kölnskega nadškofa, 17. marca pa sv. Patrika, ki je imel več patrocinijev tudi v mozanskih krajih. Prav tak problem se zastavlja ob neimenovanem svetniku na 13. november, kjer bi si ob palici dušnega pastirja še najlažje predstavljali ime Abbona iz Fleuryja.

Še dva vpisa namigujeta, da je koledarček tipično delo iz flamsko-brabantskega kulturnega kroga: za 6. maj je vpisan sv. Janez Evangelist, ki so ga — kot pravi legenda — mučili v kotlu pri Porta Latina pred Rimom in je ostal nepoškodovan. Tej legendi se je cerkev pozneje odpovedala, vendar jo je sredi 9. stoletja zapisal in populariziral sv. Odo in prav zato so ga za svojega patrona v 12. in 13. stol. kar po vrsti sprejemali vinogradniki, cehi pisarjev, knjigovezov, tiskarjev zlasti v

Burgundiji in Flandriji.⁷ Na 2. februar pa je postavljen praznik Marijinega očiščevanja oz. svečnica: praznik seveda ni nepričakovan, pač pa je nenavadno, da je risar nanj opozoril s svečo; običajno je v koledarjih vrisana le Marija oz. Marija z detetom. Prav v flamsko-brabantskih krajih pa je zaznamovanje s svečo kar tradicionalno in ga vzporedno srečujemo tako v svetniških koledarjih kot v ciklih z upodobitvami dvanajsterih mesecev.⁸

Koledarsko shemo je avtor nedvomno oblikoval tako, kot se mu je glede na tradicijo domačega kraja zdelo prav: ob splošnoveljavnih cerkvenih praznikih in pomembnih svetnikih je upošteval zlasti tiste, h katerim so ljudje iz njegovega okolja pogosto romali, ki so jim tukaj pogosto posvečali cerkve, ki so veljali kot posebno zaslužni za krščanstvo: Servacij, Jedert, Bonifacij, Eligij, Lambert. Tudi simbole je izbral take, kot so ustaljeni le v krajih, ležečih severozahodno od velikega loka reke Mozele, torej v Brabantu in Flandriji; posebej je zaznamoval svečnico, za praznik najdenja in povzdignjenja sv. Križa ni narisal običajnega, latinskega križa, pač pa njegovo posebno obliko, t. i. brabantski križ.

Svetniki iz Porenja, vpisani v koledarčku, prav gotovo niso najpomembnejši, kot so npr. sv. Kunibert, Gereon, Remaklus, Maternus, Severin, ki v nobenem renskem koledarju iz poznega srednjega veka ne morejo manjkati. Tako se svetniki iz utrechtskega in kölnskega območja (sv. Poncijan, Odulf, Viktor, enajst tisoč devic) predstavljajo skupaj s svetniki, ki so tiste čase veljali tako rekoč za svetnike vladarskih hiš v vseh frankovskih deželah (sv. Dionizij, Vid, Martin iz Toursa). Za lokalizacijo koledarja pa je nedvomno treba upoštevati prisotnost posebnega nad splošnim, tj. ozek izbor svetnikov iz flamsko-brabantskih krajev.

Upodobitve mesecev (sl. 28—30), ki so na zunanji, verso strani koledarskega traku, pripadajo preprostemu personifikacijskemu tipu, kjer je vsak mesec ponazorjen z eno osebo pri značilnem opravilu. To je tradicionalna, najbolj nazorna oblika tega ikonografskega sklopa. Na našem koledarju se motivi, naslikani v približno kvadratnih poljih pod imenom meseca, zvrstijo takole: 1. kraljica ob obloženi mizi, 2. kmet

⁷ Podatki o svetnikih so zbrani iz: Louis Réau: *Iconographie de l'art chrétien*, III, Paris 1958—1959. v. a.: *Lexikon der christlichen Ikonographie*, 5—8, Rom-Freiburg-Basel-Wien 1973—1976. Maks Miklavčič — Jože Dolenc (ed.): *Leto svetnikov*, I—IV, Ljubljana 1968—1973. Jakob Torsy, *Heilige an Maas und Rhein, Rhein und Mass, Kunst und Kultur 800—1400*, Köln 1972 [r. k.], pp. 131—132.

⁸ Iz ciklov dvanajsterih mesecev, kjer drugod po Srednji in Zahodni Evropi v februarju povečini upodablja kmeta, ki lopata in obrača trdo zemljo, obrezuje trto v vinogradu ali popravlja plot, je kot delo flamske šole od približno 1200 dalje znanih nekaj rokopisov z aluzijo na svečnico:

- februar je oseba s svečo v roki (London, British Museum: Addit 19899, sredina 13. stol. in Addit 24683, 13. stol.; Oxford, Douce 49, konec 13. stol.; Royal 2 A III., 13. stol.; London, British Nat. Library, f. lat. 1076, 13. stol.)
- februar je nadomeščen z duhovnikom, ki stoji na prižnici (Royal 2 B III., konec 13. stol.; Douce 38, 13. stol.)
- februar je upodobljen kot duhovnik pred oltarjem (Douce 5—6, zgodnje 14. stol.)
- februar je upodobljen kot cerkev (Marijal) z verniki in duhovnikom (Trinity College, Cambridge, ms. 261, ok. leta 1300)

Prim.: Rosemond Tuve: *Seasons and Months: Studies in tradition of Middle English Poetry*, Cambridge (Mass.) 1974², pp. 160—161 in op. 189—192. Golob: *Dvanajstero mesecev*, pp. 43 in 78.

lopata na njivi, 3. vinogradnik obrezuje trto, 4. in 5. čedno oblečen možki nosi v vsaki roki zeleno vejo, 6. mož tovari na hrbtu snop lanu, 7. kosec, 8. žanjec, 9. mlatič, 10. kmet pri jesenski setvi, 11. kmet pobija prašiča, 12. pek vsaja dve pogači v peč.

Razen upodobitev za januar, junij in december so vse ostale sličice povsem v skladu z običajnimi srednjeveškimi cikli od Britanskih otokov do Srednje Nemčije, za katere vemo, da postavljajo motiv košnje, žetve in mlačve za en mesec pozneje kot cikli iz južneevropskih krajev. Resnična izjema je v juniju naslikan možak s snopom zelenih stebel na plečih. To je lan; žetev te rastline je že sredi 9. stoletja imenoval Wandalbert iz Prüma v svoji pesmi *De mensibus duodecim nominibus signis culturis aerisque qualitibus* . . . : »Po spretnih rokah kličejo polja lanu.« Literarna podoba iz zgodnjega srednjega veka je morala kar dolgo čakati na upodobitve; ustregla sta ji šele reliefa iz francoske gotike. To sta mladeniča Junij s pariške Notre-Dame (Marijin portal) in Julij s severnega pročelja stolnice v Chartresu.⁹ Naš koledarnik je žetev lanu v času okrog poletnega solsticija očitno dobro poznal, presodil je, da je značilno opravilo za ta mesec in ga je uvrstil v cikel. Ta motiv je za nekatere avtorje študij predstavljal trd oreh; Milkowicz in Dolenc sta zapisala, da mož nosi drva na ramenih, Stabéj pa je opozoril, da »zavaja človeka . . . grobo narisano breme na ramah« in je menil, da »mladenič nese sveženj sena.«¹⁰ Misel ni napačna, vendar sodim, da bi veljalo ostati pri ugotovitvi, da gre za žetev lanu, saj je kosec naslikan v naslednjem mesecu.

Videti je, da je Milkowicz zapeljal posnemovalce še enkrat: v januarju naj bi bila upodobljena Zadnja večerja (!),¹¹ kar je seveda nesprejemljivo glede na zaporedje dogodkov iz Kristusovega življenja, abreviatura prizora s trinajstih protagonistov na eno samo osebo bi bila več kot nenavadna, pa tudi vključitev sakralnega motiva sredi drugih profanih slik, ki pripadajo predvsem kmetskemu življenju, bi bila povsem svojevrstna rešitev. Menda ne more biti dvoma, da je v januarju upodobljena pojedina: leto, polno napornega dela, naj se vsaj veselo začne. Ta motiv je sicer znan po vsej Evropi, a se kot strnjena skupina pojavlja le v severnoevropskih krajih. Naš motiv pa je izjemen zato, ker je upodobljena ženska, kraljica. Če so srednjeveški miniaturisti dami že namenili prostor ob mizi, potem le v družbi moških, sama pa prav zares ni nikoli bila. Med mnogimi upodobitvami januarskega slavja ali preprosto motiva gostije iz drugih ikonografskih virov, se mi zdi posebej zanimiva primerjava z ilustracijo k pesnitvi Eneit Henrica van Veldeke¹² (sl. 32): gre za podobno kompozicijo, dolga miza je kot

⁹ Golob: *Dvanajstero mesecev*, pp. 50 in 95–96.

¹⁰ Milkowicz: *Ein Taschenkalender*, p. 58; Dolenc: *Zapisek*, p. 29; Stabéj: *Rokopisni koledar*, p. 143.

¹¹ Milkowicz: *Ein Taschenkalender*, p. 57; Josip Benkovič, *Dom in svet*, 1895, pp. 56–59, zlasti 58; Dolenc: *Zapisek*, p. 28; Stabéj: *Rokopisni koledar*, p. 142, kjer piše: »V resnici pomeni podoba gostje ob nastopu novega leta . . .«

¹² Veldeke, od koder je bil Henric doma, je kraj pri Maastrichtu; Eneit, svojo prepesnitev Vergilovega dela, je končal pred 1190. Sklopov ilustracij k Eneit je več, naša primerjalna ilustracija, ki je delo švabskega mojstra iz leta 1474, se naslanja na starejšo predlogo, verjetno iz Lièga, iz 14. stoletja. Rita Lejeune, *Die Dichtkunst, Rhein und Maas, Kunst und Kultur 800–1400*, Köln 1972 [r. k.], pp. 73 in 80. Elisabeth Vavra, *Kunst als Unterhaltung, Alltag im Spätmittelalter*, Graz-Wien-Köln 1985², p. 343, sl. 413.

pregrada postavljena pred gledalca, po kateri so v nepravilni perspektivi naslikane posode in okrogli hlebčki kruha, za njo pa si dvojice — nekateri upodobljenci imajo krone! — nazdravljajo in z živahnimi gestami podpirajo pogovor. Zares, zdi se, kot da je naša »januarska kraljica« osamljena dama iz takšne scensko bogatejše slike, ki ji je risar zaradi pomanjkanja prostora odvzel moškega sogovornika in zato nazdravlja samo nam. Ne moremo govoriti o neposredni povezanosti med švabsko ilustracijo k Eneit in januarska miniaturo, žal je prostorska razdalja med tema dvema spomenikoma prevelika, mogoče pa bi iskanje vzorov, na katere se je naslanjal ilustrator s Švabskega, tudi nam povedalo kaj več.

Decembrska sličica bradatega možaka, ki z loparjem vsaja v peč dve pogači, je značilna za Flandrijo in Brabant. Samo tu so v koledarskih ciklih v 14. in 15. stoletju za zadnji mesec leta upodabljali peka ali motiv iz pekarnice, šele pozneje tudi v severovzhodni Franciji;¹³ a pristaviti je treba, da so vsi drugi motivi peke, kar jih poznam, vključeni v širši žanrski sklop, podrejeni so običajnejšim decembrskim opravilom v kmečkem okolju, tako da niso samostojni in zato je upodobitev z našega koledarčka izjema.¹⁴

Tudi v teh profanih podobah dvanaajstih mesecev je vnovič videti, da je risar upošteval ikonografsko tradicijo mozanskega kulturnega kroga in ne porenskega.

2. Jaro Dolar je v komentarju k faksimilirani izdaji opozoril, da se je koledarniku v numeričnem delu (sl. 27), pri štetju let zapisala napaka, ker je matematični del prepisal po predlogi, ki se nanaša na leto 1055 in dodal, da se račun izide, če upoštevamo »carigrabsko štetje«.¹⁵ To je dragoceno opozorilo, saj razkriva tudi izvir dveh drugih likovnih elementov.

Najprej gre za stolpec zodiakalnih znamenj, povezanih s krogom, na katerem so zaznamovane mesečeve mene in v dveh barvah črte 24 ur: zgoraj so z rdečo barvo zaznamovane dnevne ure, spodaj pa z navadnim črnilom narisane nočne (sl. 28—30).

¹³ Npr. New York, Pierpont Morgan Library, ms. 917, f. 220: mestna pekarna, bas-de-page ilustracija, Utrecht ok. 1440.

— Dunaj, Österreichische Nationalbibliothek, cod. 1858, f. 13 r; mestna pekarna, bas-de-page, flamsko delo, začetek 16. stol.

— London, British Library, Addit 24098, f. 29 v, peka kruha na kmečkem dvorišču, Brugge ok. 1530.

Prim. Willem Hansen: *Kalenderminiaturen der Stundenbücher. Mittelalterliches Leben im Jahreslauf*, München 1984, sl. 224, 226 in 221.

¹⁴ Milkowicz, Dolenc in Stabéj sodijo, da gre za upodobitev moža, ki kuri peč, s čimer se ne strinjam. Razvidno je, da mož vsaja z loparjem dva hlebca ali dve pogači, vendar ne nalaga polen; prav vse upodobitve iz 14. in 15. stoletja, kar jih poznam, da ponazarjajo motiv gretja ob ognju, pa nam kažejo odprt (!) kamin in drva ali dračje, ki se že žge na kurišču oz. čaka zloženo ob kaminu. Razlaga decembrskega opravila se mi zdi v tem primeru povsem zgrešena. Milkowicz: *Ein Taschenkalender*, p. 58; Dolenc: *Zapisek*, p. 29; Stabéj: *Rokopisni koledar*, p. 142.

¹⁵ Jaro Dolar: *Koledarček*, s. p. V literaturi k bizantološki problematiki se pogosteje uporablja termin »makedonski koledar«, gre pa za razlago istega kronometričnega zamika. Cf. Henri Stern, *Poésies et représentations carolingiennes et byzantines des mois*, *Revue archéologique*, XLV, 1955 (od tu citirano Stern: *Poésies et représentations*, p. 182), september je veljal za prvi mesec v letu, ker se je takrat začelo civilno in cerkveno leto.

Ponazarjanje dnevnih in nočnih ur z dvema barvama je domislica, ki jo je bizantinska kultura uporabljala pri ilustriranju znanstvenih besedil že v zgodnjem srednjem veku; v rokopisih poznamo več različic, segajočih od črno- in belopolnih personifikacij na listu iz t. i. Vatikanskega Ptolemeja¹⁶ do preprostih črtnih shem v večini komputističnih in matematičnih spisov.¹⁷ Zgled za ponazoritev povezav med urami, luninimi menami in zodiakalnimi znamenji — te astrološko-astronomske sinteze, ki je v poljih ob personifikacijah mesecev — je nedvomno bizantinski. Kje je avtor vzor videl in kakšen je bil, se ne dà reči. V 15. stoletju, ko je naš zložljivi koledarček nastal, je prvotni bizantinski miselni in formalni vzor že preniknil skozi več vmesnih del in risar je imel pred očmi prepis, prilagojen za domače uporabnike. *Primum motu* za naš flamsko-brabantski koledar bi lahko iskali med zgodnjimi prevodi bizantinskih almagestov, tudi med (tedaj zelo vplivnimi) kozmološkimi komentarji k aristotelovskim naravoslovnim kompendijem, ali v povsem praktično zasnovanih zbirkah besedil, kjer avtorji niso naravnost govorili o zajemanju znanja iz zunajevropskih studencev.¹⁸ Navsezadnje ne smemo pozabiti, da je cesarica Teofanu ob poroki z Otonom II. leta 972 prinesla več odličnih rokopisov in odprla severnoevropskim središčem pot do Carigrada in njegove kulture. Možnosti je torej več, ne smemo pa tudi zavreči misli, da je kot prvotni vzorec služil neki bizantinski koledar za leto 1055 (to je bilo zadnje leto vladavine makedonske dinastije, iz katere je bila Teofanu), zato je naš miniaturist povzel — hkrati v napako v računu let — tudi risbo dnevnih in nočnih ur.

Vse kaže, da je isto predlogo uporabil tudi pri snovanju velike podobne na rektu strani drugega kvadrata: sredi 24 segmentov za ure je Kristusova glava pred zlatim ozadjem oz. je obdana s križevim nimbom, v vogalih pa so simboli štirih evangelistov (sl. 31). Kristus je torej upodobljen kot središče religioznega, brezmejnega svetovja in kot središče časa, je simbol kronokratorja. Križni nimb, ki pripada le trojedini osebi sv. Trojice,¹⁹ pa je v zahodnoevropski srednjeveški umetnosti ponavadi upodobljen tam, kjer so dela tako ali drugače prišla v stik z bizantinsko ikonografijo in njenim formalnim jezikom. Spomnimo se, da je tipika

¹⁶ Kot Vatikanski Ptolemej je na kratko označen kompendij iz časa med 813 in 820, ki pa je kopija rokopisa iz 4. stoletja in zato smemo reči, da ima korenine v helenističnem aleksandrijskem krogu. Rim, Vat. gr. 1291, f. 9 v. Cf. Stern: *Poésies et représentations*, sl. 12.

¹⁷ Otto Mazal: *Byzanz und das Abendland. Katalog einer Ausstellung der Handschriften- und Inkunabelsammlung der Österreichischen Nationalbibliothek*, Dunaj 1981 [r. k.], predvsem poglavje Formal und Naturwissenschaften, pp. 389 ss.

¹⁸ Zlasti po prelomu tisočletij se je naglo povečalo število vsakršnih naravoslovnih del, marsikatera pa so med bralce prišla tudi v skopih povzetkih. Tako je npr. v kodeksu iz bruseljske Kraljevske knjižnice, inv. št. 2910—2920, na samo 105 listih zbranih kar deset različnih znanstvenih in praktičnemu naravoslovju namenjenih del, od tega pet spisov Johanna de Sacrobosco, pesnitev Aleksandra de Villedieuja o algorizmu, komputistične tablice, koledar, cisioianus in tablice luninih men. Cf. Roger Calcoen: *Inventaire des manuscrits scientifiques de la Bibliothèque Royale de Belgique*, Bruxelles 1965. Rokopis je iz časa ok. 1272 in je dopolnjen z ilustracijami, ki so preproste funkcionalne risbe.

¹⁹ Wladimir Weidlé, *Nimbus*, *Lexikon der christlichen Ikonographie*, 3, 1971, stp. 323 ss.

Kristusovih upodobitev iz časa makedonske renesanse — torej zlasti v poznem 10. stol., v času poroke Teofanu z Otonom II. — zaznamovana z velikimi, naprej zročimi očmi, v lepem loku izpeljanimi obrvmi, redko brado in mehкими lasmi, tudi s kodrcem sredi čela²⁰: prav tak je Kristusov obraz, ki nas zre s koledarja.

Sled do vzora je precej zabrisana, vendar ni vprašljiva: tako Kristusovo obličje, ki ga ožarja milina in ezoterična odmaknjenost, se pač ujema s stilom severnoevropskih miniaturistov v pozni gotiki, seveda tudi v 15. stol., in s tedanjim lepotnim idealom. Temu tipu Kristusovega portreta pripada tudi marsikatera upodobitev iz flamskih delavnic še v drugi polovici 15. stol., ki se mu očitno niso odrekle: v ms. 11035—11037 iz Bruslja je na miniaturi Veraicon enak obrazni tip in skupaj z drugimi deli zapušča vtis, kot da gre za poseben, temu območju lasten kánon (sl. 33).²¹

Morebiti si s prisotnostjo carigrajskega koledarja lahko razložimo tudi dvoje odstopanj v svetniškem delu: praznik sv. Cecilije je vpisan 22. novembra, tako kot ga obhajajo v vzhodnorimski cerkvi, in ne 24. novembra, kot ga slavi zahodnorimska. Apostol Tomaž pa je vpisan dvakrat, tako da se datuma ujemata s praznovanjem v zahodnorimski cerkvi (21. decembra) in s slovesnostmi v kaldejski in melhitski cerkvi (3. julij).

3. Imena risarja tega koledarčka ne moremo ugotoviti. K nam je prišel kot osamljeno delo iz flamsko-brabantskih kragov in je ostal brez kulturnega okvira svojega prvotnega okolja, brez vrstnikov in vzporednih del. Vrhu vsega je sicer spretno, lahko izrisano delo, vendar brez izrazitih osebnostnih potez, takih, ki bi kazale na individualno močnega slikarja — tudi če ne bi bil slogovno izbrušen mojster, le da bi bil izrazit.

Slej ko prej je bil »Briefmaler«, obrtnik, ki je večče pisal in prepisoval, stregel preprostim naročnikom s prepisi nabožnih pesmi, molitev, objav in razglasov, sestavljal pisma in mogoče pogodbe, marsikaj je dopolnil s poenostavljenimi risbami, ki jih je koloriral.²² Vse risbe kažejo enako potezo; ta je vehementna, zanesljiva, ker je ničkolikokrat ponovljena. Tako pri ponazoritvi mesecev kot pri svetniških doprsjih se vseskozi srečujemo z istim obraznim tipom: zaobljeno lice, ki ne odseva niti sledi razpoloženja, enako shematizirana so pokrivala in oblačila. Personifikacije mesecev stojijo pred kuliso, ki je vzvalovana kot oblak, zato je prizorišče brezprostorsko in za naravno okolje irealne barvne kombinacije izključujejo tudi možnost časovne opredelitve. Barve so omejene na rdečo, modro in zeleno, le za nimbe je risar uporabil kar precej zlate; nanešene so na poljubno izbrana polja in brez niansiranja, zato poudarjajo ploskovitost upodobitev — četudi bi krepka linija, tekoča v oblih, naravnim telesninam približanih obrisih, dajala

²⁰ M. Restle: *Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien*, II, Recklinghausen 1967, pp. 253 ss. Henri Stern: *L'art byzantin*, Paris 1982, pp. 86 ss.

²¹ Otto Pächt — Ulrike Jenni: *Die illuminierten Handschriften und Inkunabeln der Österreichischen Nationalbibliothek: Holländische Schule*, Wien 1975 (od tu citirano Pächt — Jenni: *Holländische Schule*), Text, p. 91, Tafeln, sl. 94.

²² Cf. Horst Kunze: *Geschichte der Buchillustration in Deutschland. Das 15. Jahrhundert*, Leipzig 1975, pp. 129, 155, 230—231. Richard Benz: *Geist und Gestalt im gedruckten deutschen Buch des 15. Jahrhunderts*, Mainz 1951, pp. 10, 20, 21.

vso možnost plastične upodobitve teles, če bi jo le podpiralo barvno niansiranje, senčenje ali platenje.

V rokopisu s. n. 12715, ki je shranjen v rokopisni zbirki Avstrijske nacionalne knjižnice na Dunaju, je na fol. 17v vlepljena miniatura (sl. 34), ki kaže nekaj potez, skupnih z našim koledarjem. Tudi to je preprosta risba, ki sodi v okvirje ljudske ali poljudne umetnosti, kakor jo je označil Otto Pächt.²³ Ob ikonografsko zanimivi upodobitvi Veronikinega prta s črnim Kristusovim obličjem je primerjalno za nas pomembnejša sličica klečečega Davida: izrisan je v prav taki gladki, enostavni liniji, v molitev sklenjene dlani so narisane kot ornamentalni detajl, obrazek Davida je kar enak kot obraz personifikacije januarja, krona je nazobčana s prav takimi linijami (lilijin cvet) kot tri kronice na praznik epifanije. Ker je ta miniatura sekundarno vključena v molitvenik s. n. 12715,²⁴ se ne moremo opirati na druge, za cel kodeks veljavne podatke, je pa pomembno, da je ta miniatura ikonografsko povezana z drugimi rokopisi flamske provenience in da ima z našim koledarjem skupne risarske značilnosti. — Bržkone bi tudi s tega zornega kota kazalo upoštevati, da opredelitve minatur, sorodnih z našim koledarčkom, kažejo proti Flamski, ne pa proti severnem Porenju.

Se pomisel ob doslej veljavnem zaznamku, da pisava pripada zgodnji gotici. Morebiti bi paleografska analiza pokazala, da gre za tip, ki ga imenujemo nizozemska bastarda.²⁵

Zložljivi koledarček, Ms 160 iz ljubljanske Narodne in univerzitetne knjižnice, bi kazalo upoštevati kot delo, ki je nastalo v pisarski delavnici v nekem kraju severozahodno od okljuka reke Mozele. Izbira lokalnih svetnikov, posebnosti v ikonografiji dvanajsterih mesecev in pogojno tudi besede, zapisane v nizozemski bastardi: zaradi vsega tega bi bilo verjetno prav, če bi oznako »renski koledarček« opustili in jo nadomestili z oznako »flamsko-brabantski koledar.«

Delo je skoraj zatrdno nastalo za laičnega uporabnika: oblika je praktična, koledar sodi v t. i. tip »večnega« koledarja in je bil enako uporaben sleherno leto, če je imetnik le znal preračunati pomične praznike glede na lune mene. Klerik je v svojem cerkvenem ali samostanskem okolju imel pri roki izračune ali naravoslovne spise v knjižni obliki, ni potreboval drobnega, zložljivega pripomočka, prikladnega zlasti za človeka, ki je dosti po poteh. A če je bil uporabnik praktičen meščan, obrtnik, ni nujno, da je bil tak tudi koledarnik: lahko si predstavljamo, da je imel prepis bizantinskega koledarja na voljo bodisi v samostanskem skriptoriju ali pa v mestni delavnici »Briefmalerja«. Kot rečeno, je treba ta odvod iz vzhodnorimskega kulturnega kroga upoštevati zaradi osnovnega izračuna let »ab origine mundi«, zaradi astronomsko-astrološke sinteze, tipa Kristusovega obraza in vpisov praznikov iz vzhodnorimske cerkve.

²³ Pächt — Jenni: *Holländische Schule, Text*, pp. 90—91.

²⁴ Rokopis s. n. 12715 je bržkone nastal v utrechtski diecezi, na koledarskem delu pa je datacija 1470, kar pa bi veljalo za miniaturo Trpečega Kristusa in inicijale, ne pa za upodobitev Davida pri molitvi. Cf. Pächt — Jenni: *Holländische Schule, Text*, pp. 90—91, *Tafeln*, sl. 267, 269.

²⁵ Cf. Pächt — Jenni: *Holländische Schule*, cod. 2771, Utrecht ok. 1460; cod. 2772, Utrecht ok. 1460; s. n. 12715, f. 16v—17r, Utrecht ok. 1470.

Verjetno zlepa ne bomo mogli odgovoriti na vprašanje, ali je koledar zares nastal leta 1415, kot nam pravijo številčna znamenja na kronometričnem kvadratu. Razgledani mojstri so za datiranje svojih del v tem času uporabljali zlasti »moderne« arabske številke, pa tudi »stare« rimske številke so še vedno bile v veljavi, medtem ko je naš risar uporabil ob rimskih številkah še znamenja, ki so jih vpraskali na lesene (prej kamnite) koledarje in zabeležili na kmečke pratike. Vrhu vsega nas bega vrsta pomot v svetniškem koledarju,²⁶ kot da je bil risar pri delu hudo raztresen in je znamenja za letnice in vpise cerkvenih spomenikov prepisoval z neaktualne predloge. Glede na risbe mesecev, stične točke z ilustracijo k Eneit in drugimi flamskimi rokopisi ter na tip pisave bi ne bilo pretirano presenečenje, če bi se izkazalo, da je koledar nastal precej pozneje kot je datiran, torej okoli leta 1465, vendar po koledarski predlogi za leto 1415.

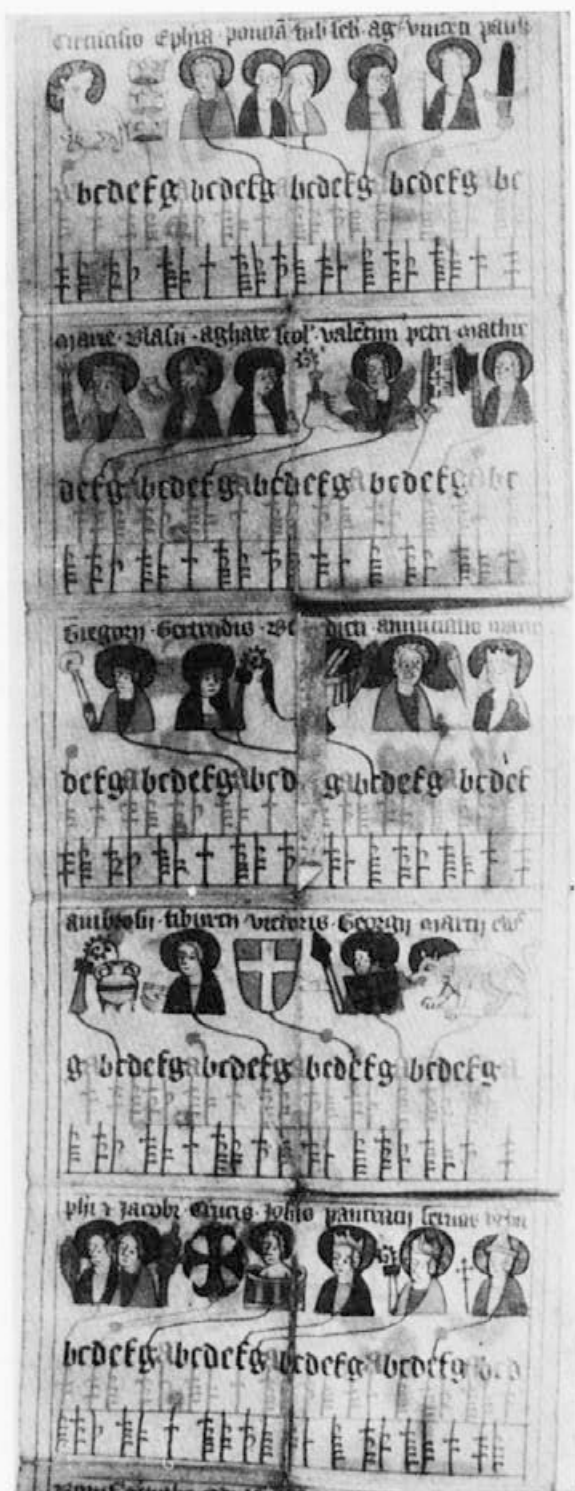
DAS KALENDERCHEN (MS 160) IN DER NATIONAL- UND UNIVERSITÄTSBIBLIOTHEK ZU LJUBLJANA

MS 160, der in der Handschriftensammlung der National- und Universitätsbibliothek zu Ljubljana verwahrt wird, ist ein Pergamentband, das in Quadrate gefaltet werden kann. Bisher wurde es kurz »das rheinische Kalenderchen« genannt, was nicht zutrifft. Obwohl es sich um ein stilistisch unausgeprägtes Werk handelt, ist aus ihm die Tradition des flämisch-brabantischen Kulturkreises ersichtlich, der sich in der Eintragung von Heiligen zeigt, die für die Ortschaften an der Moselle charakteristisch sind: St. Gertrud, Servatius, Bonifatius, Barbara, Eligius, Lambert u. s. w., aber auch in Details — wie die Kennzeichnung der Feier der Reinigung Mariens durch eine Kerze, was zur ikonographischen Tradition Flanderns und nicht des Rheinlands gehörte sowie die Kennzeichnung der Feier mit dem brabantischen Kreuz und nicht mit dem lateinischen. Bei den Darstellungen der Monate treten die Motive des Gastmals im Januar, der Leinernte im Juni und dem Backen von Kuchen im Dezember hervor, was — wiederum nur in diesen Gegenden — auch andere Zyklen der zwölf Monate gestalten.

Allem Anschein nach hat der Zeichner das Werk anhand einer byzantinischen Handschrift bzw. ihrer Kopie ausgeführt. Darauf deutet der Irrtum im chronometrischen Quadrat hin, denn die Zeitrechnung stimmt nur unter Berücksichtigung des sogenannten makedonischen Kalenders, ferner die Kennzeichnung der Tages- und Nachtstunden, das Gesicht Christi des Chronokrators, in dem man den Widerhall der christomorphen Typik aus der Zeit der makedonischen Renaissance spürt, sowie zwei Eintragungen von Heiligen, die mit den Feiern der oströmischen Kirche übereinstimmen.

Der Maler ist ein anonymer Briefmaler, der seine geschichten, die Körperlichkeit andeutenden Linien mit der Farbabstufung, die den Bildchen eine räumliche und zeitliche Realität verleihen würden, leider nicht zu verbinden wußte. Wegen der Verwandtschaft mit anderen flämischen Handschriften aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts, wegen der Aufschriften in der niederländischen Bastarde, wegen einiger Irrtümer im Heiligenkalender und wegen der veralteten Art der Eintragung von Jahreszahlen erhebt sich die Frage, ob der Kalender nicht etwa später entstanden ist, als er datiert ist, also um das Jahr 1465, jedoch nach der Kalendervorlage für das Jahr 1415.

²⁶ Takšne kronološke pomote so: sv. Viktor je vpisan 20. aprila, prav bi bilo 10. oktobra; sv. Brigita je vpisana 22. novembra, prav je 7. november; sv. Marija Magdalena je zaznamovana pri 22. juliju, prav je 20. julij; sv. Jakob starejši je vpisan 23. julija namesto 24.; sv. Ambrož pa 4. aprila, čeprav zahodnorimska cerkev obhaja njegov praznik 7. decembra.

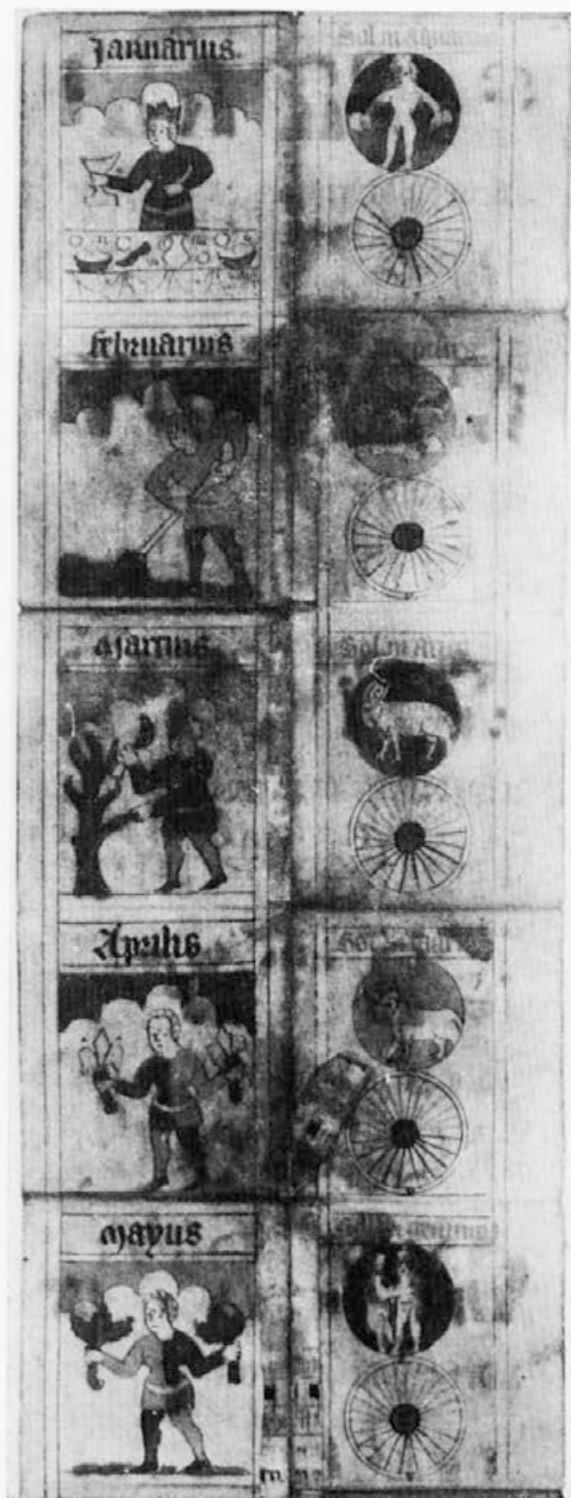
25 Svetniški koledar za mesece od januarja do maja; Ljubljana, Narodna in univerzitetna knjižnica; Ms 160

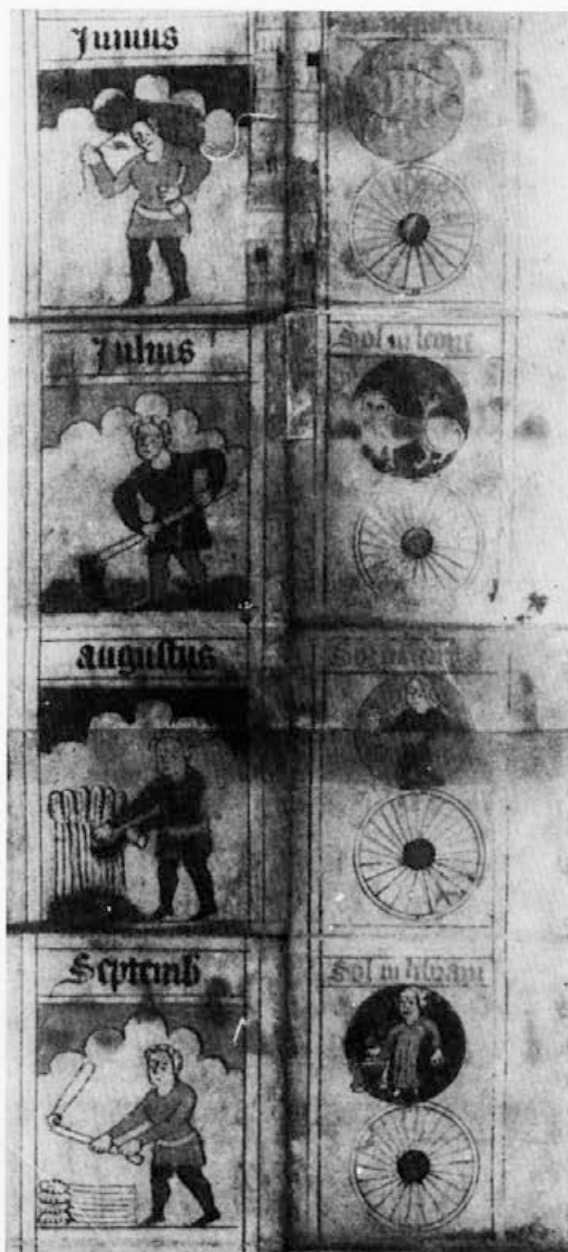
26 Svetniški koledar za mesece od junija do septembra; Ms 160

27 Svetniški koledar za mesece od oktobra do decembra; Ms 160

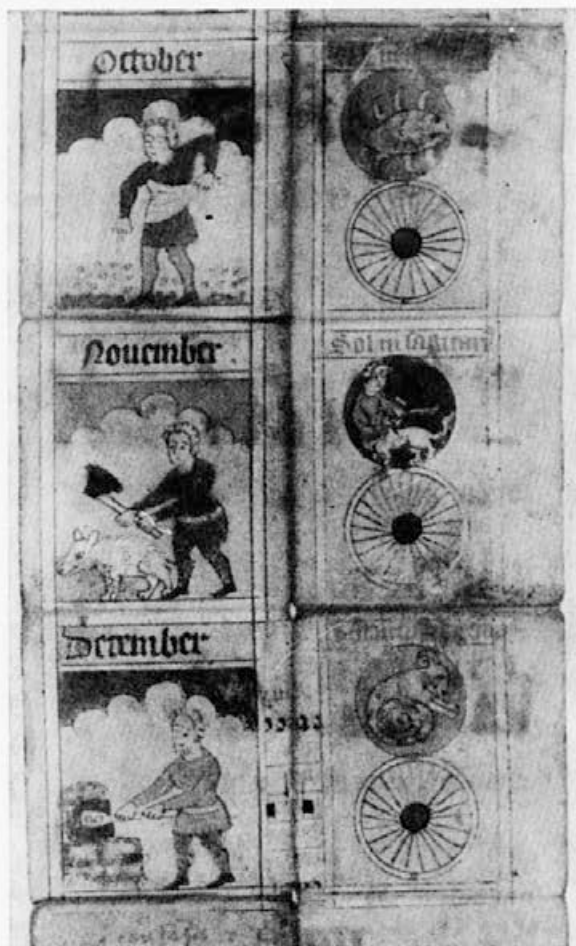

28 Opravila in astronomsko-astrološki simboli od januarja do maja; Ms 160

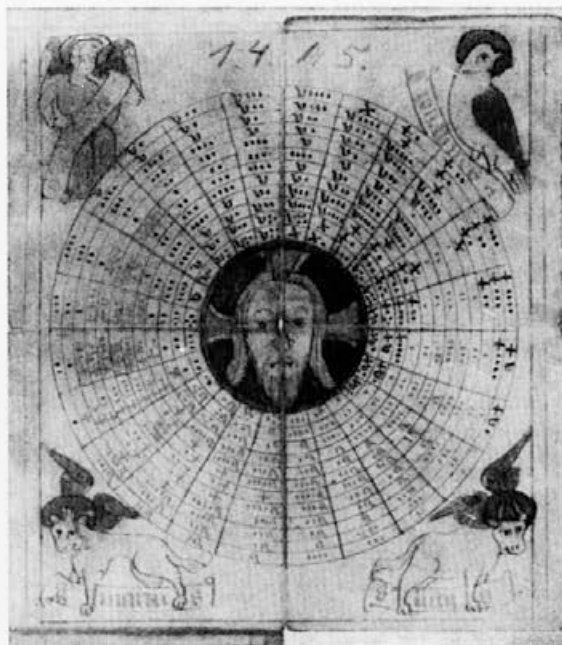

29 Opravila in astronomsko-astrološki simboli od junija do septembra; Ms 160

30 Opravila in astronomsko-astrološki simboli od oktobra do decembra; Ms 160

31 Kronokrator; Ms 160

32 Henric van Veldecke: *Eneit*; Dunaj, Österreichische Nationalbibliothek, Hs. 2861, fol. 95 r

33 Veraicon; Bruselj, Bibliothèque Royale, Ms. 11035—11037, fol. 8 v. Copyright Bibliothèque Royale Albert Ier, Bruxelles

34 Kralj David; Dunaj, Österreichische Nationalbibliothek, S. n. 12715, fol. 17 v